

ЖІНОЧЕ ТІЛО У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЕТНОГРАФІВ СЕРЕДИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Стаття присвячена огляду праць етнографів та фольклористів середини XIX – початку XX ст., в яких зустрічаються відомості про народні погляди, вірування, уявлення, пов'язані з жіночою фізіологією та тілесністю.

The article is dealt with an analysis of ethnological and folklore studies of the second half of XIX – beginning of XX century that demonstrate the folk views and beliefs concerning women body.

На початку XX ст. у світі почала формуватися така наукова дисципліна, як сексологія, що привернула увагу вчених до проблем людської сексуальності та тілесності. Ця тема впадає в поле зору й української етнографії. Щоправда, етнографи XIX – початку XX ст. торкаються цього напрямку, як правило, в контексті інших "класичних" тем, зокрема родинно-весільної обрядовості та народної медицини. Поміж тим, у низці розвідок тогочасні вчені розглядають коло питань, прямо пов'язаних з жіночою тілесністю.

Насамперед це праці медика й антрополога Юліана Талька-Гринцевича, етнографа-аматора Івана Беньковського, збирача Марка Грушевського та відомого вченого-етнографа Зенона Кузеля, лікаря та дослідника народної медицини Сергія Верхратського та ін.

Так, відомості про народні погляди, вірування, перестороги, пов'язані з "жіночою" кров'ю, знаходимо у праці Ю. Талька-Гринцевича "Народное акушерство в Южной Руси", який серед питань, пов'язаних з акушерством, значну увагу приділяє й народним поглядам на місячні. Зокрема, йдеться про народні погляди на причини порушення менструального циклу та народні методи лікування раціонального та ірраціонального (магічного) характеру [30, с.18-23].

Окрему розвідку цій темі присвятив І. Беньковський, який зібрав та систематизував народні погляди українців на жіночу "нечистоту", Особливу увагу дослідник приділив заборонам, які накладалися на жінку в цей період [2, с. 128-131].

Чи не найбільше інформації знаходимо у матеріалах Марка Грушевського, оброблених Зеноном Кузелею, де наводяться різноманітна народна термінологія на означення місячних, легенди, пов'язані з їх виникненням, інформація про заборони на статеве життя під час місячних, способи лікування порушення циклу тощо [10, с.70-82].

Слід зазначити, що інформацію про лікування порушень менструального циклу знаходимо у низці праць з народної медицини, де автори наводять народні рецепти лікування (переважно фітотерапія) такого роду недуг. Зокрема, такі відомості трапляються у публікаціях В.Марковича [17, с.425], Г.Коваленко та І.Манжури [13, с.184], В. Милорадовича [19, с.89], Б.Грінченка [8, с.320].

Народні легенди, пов'язані з виникненням у жінки місячних, зафіксовані у працях В.Шухевича [35, с.255]. та А.Онищука [22, с.91].

Інформацію про дорослішання дівчини, соціальне перетворення дівчинки на дівчину, період "дівування", а відтак й початок організації дівчатами вечорниць (головною метою яких був підбір подружньої пари) знаходимо у публікаціях ряду вчених-етнографів. Поміж іншим, дослідниками приділена увага й традиції спільного сну молоді на вечорницях.

Зокрема, Микола Сумцов у своїй публікації "Досветки и посиделки", аналізуючи та порівнюючи українські та російські вечорниці, звертав увагу на високоморальну поведінку молоді під час ночівлі на таких зібраннях, а прояви "разврату", які інколи мали місце, пов'язував з негативним впливом міст, заводів та фабрик [27, с.91].

Етнограф В. Боржковський, спираючись на польовий етнографічний матеріал, зібраний на Поділлі, також

наводить інформацію про високу моральність поведінки молоді як на вечорницях, так і під час спільного сну [3, с.765-776].

Досить детальні відомості щодо організації вечорниць та традицій спільного сну молоді знаходимо у публікації В. Яструбова, де автор приділяє увагу покаранню "нечесної" дівчини та причинам, які змушували дівчат замовчувати насильство над собою [37, с.110-128]. Цінна ця розвідка й тим, що вона насичена етнографічним матеріалом, зібраним на півдні України, передусім Херсонщини.

Чи не найбільш відверті матеріали про спільну ночівлю молоді на вечорницях знаходимо у згаданій вже праці Марка Грушевського "Дитина...". Дослідник подає інформацію про те, як "хлопці піддурюють дівчину і по черзі ходять до неї" або "ламають їй калину", і як "чується дівчина, який проламанує калину" [10, с.104-122] тощо.

У публікаціях В. Милорадовича [20, с.59-62] та О.Ріпечкого [24, с.158] подано загальну інформацію як про українські вечорниці, їх підготовку та проведення, так і способи, у які молодь готувалися до спільної ночівлі.

Отже, вивчаючи проблеми походження та еволюції такого соціального інституту, як вечорниці, вчені намагалися знайти витоки формування, соціальну організацію молодіжних, насамперед парубочих, громад, форми гендерної поведінки парубків та дівчат тощо. Серед цих проблем вчені не оминули увагою спільне сну молоді на вечорницях та моральні засади й наслідки цієї традиції. Загалом, попри факти дошлюбного сексу на вечорницях та, як наслідок, появу незаконнонароджених дітей – байстрюків, більшість вчених схилилися до думки, що це був скоріше виняток, а не норма. Традиційне суспільство усіяло контролювало й засуджувало будь-яке відхилення від ustalених норм моралі, що підкреслювали у своїх розвідках українські етнографи.

Наступним етапом "формування" жіночого тіла слід вважати перший статевий акт, який перетворював дівчину на жінку. За "ідеальним" сценарієм, він мав відбутися після весілля, на території молодого, у коморі (звідки й назва обряду – "комора").

Одним з перших описав весільний обряд українців, в тому числі обряд комори, Гійом Левассер де Боллан. У своєму дослідженні, в контексті опису українського весілля, мандрівник звернув увагу й на обряд комори. Зокрема, навів свідчення про суворий контроль з боку родичів нареченого за "зближенням" молодих [5].

Серед досліджень весільної обрядовості вирізняються праці відомого етнографа й антрополога Федора Вовка. Вчений, вивчаючи весільний обряд, приділив детальну увагу і його "сороміцьким" компонентам: приготування шлюбної постелі, оголошення та докази дівоцтва, символіка дівочої цноти, весільна оргія та сороміцькі пісні тощо [4, с.276-307]. Крім того, як редактор 7 перших томів "Матеріалів до українсько-руської етнології" (1899–1904), Ф.Вовк умістив у першому сороміцькі пісні, записані М. Максимовичем, та опис весільного обряду з Полтавщини, не уникаючи і його "непристойних" компонентів [26, с.157-168].

Сороміцькі весільні пісні не оминув своєю увагою й В. Гнатюк, який опублікував згадані тексти у

"Anthropophyteia" – спеціальному виданні, де публікувалися етнографічні та фольклорні матеріали, пов'язані з сексуальністю народів світу, редактором якого він певний час був [38, с.113-149].

Досить детальний опис весільного обряду (переважно поліського) наведено в етнографічних матеріалах, зібраних В. Кравченком. Серед іншого подибуємо інформацію і про обряд комори, про те, як відбувалося весілля, якщо наречена була "чесною", і навпаки. Важливо, що крім опису подано й фольклорний матеріал – весільні пісні [23].

Солідну добірку фольклорних та етнографічних матеріалів, у тому числі цікавий нам обряд комори, містить четвертий том "Трудів" за ред. П. Чубинського [31].

Детальний опис обряду комори знаходимо у публікації П. Литвинової "Весільні обряди і звичаї у Чернігівщині" [15, с.70-173]. Окрім етнографічного матеріалу авторка подає фольклорні джерела – пісні, які супроводжували згадану обрядовість та були невід'ємною частиною українського весілля.

Весільному обряду майже повністю присвячені (10 з 14 статей) 19–20-го томів "Матеріалів до української етнології", який видавала Етнографічна комісія НТШ. Серед іншого зустрічаємо важливі відомості про першу шлюбну ніч українців: стелення молодим шлюбної постелі, традицію вшановування "чесної" молодої та її роду або ж, навпаки, його посоромлення, якщо молода не чесна [18].

Слід зазначити, що у низці публікацій етнографічного матеріалу, серед іншого, можна зустріти відомості про весільний обряд, в тому числі обряд "комори" [11, с.33; 20, с.124].

Наступним "правильним" етапом формування жіночого тіла був репродуктивний – вагітність та материнство, що вже детально досліджено етнологами. Важливим "прологом" вагітності було зачаття дитини.

Народні світоглядні уявлення, пов'язані із зачаттям дитини, її розвитком у лоні жінки, знаходимо у публікаціях, присвячених родильній обрядовості українців. Зокрема, відомості про заборону інтимних стосунків у певні дні (насамперед під час постів та релігійних свят), а також їх мотивації (народження дітей-калік, виродків, які у майбутньому стануть злодіями, чарівниками тощо) зустрічаємо у працях П. Чубинського [31, с.18; 202], В. Бабенка [1, с.142], А. Малинки [16, с.251], П. Шекерика-Дониківа [34, с.88].

Український народ мав і свої рекомендації щодо формування бажаної статі майбутньої дитини. Відомості про це знаходимо на сторінках вже неодноразово згаданих праць Ю. Талька-Гринцевича [30, с.29], А. Онищука [22, с.96], П.Шекерика-Дониківа [34, с.92-93]. Народні уявлення про те, як саме утворюється плід у лоні жінки, детально описано у вже неодноразово згаданій праці Марка Грушевського [10].

Відхиленням від норми, девіантною поведінкою жінки вважалося в народній культурі українців уживання засобів контрацепції та переривання небажаної вагітності. Попри однозначне засудження суспільною мораллю цих дій можна припустити, що вони таки мали місце, адже техніка запобігання або переривання вагітності в традиційній культурі була відома.

Зокрема, у названій роботі Ю. Талька-Гринцевича "Народное акушерство в Южной Руси" містяться відомості про контрацептивні та абортівні засоби, якими жінки запобігали вагітності або викликали викидень. Автор згадує як магічні засоби (зокрема, маніпуляції з натільною сорочкою), так і перелік, рослин які, за народними переконаннями, мають абортівні властивості [30, с.23-25].

Детальну інформацію про те, "чому не хочуть мати діти", та за допомогою яких способів уникають вагітності, наведено у "Дитині..." Грушевського. У згаданій праці кілька сторінок займають етнографічні матеріали, за допомогою яких дізнаємося, чому жінки намагалися уникнути вагітності (головними причинами називали "убожество", "сутужність", "клопіт з малими дітьми" тощо) та до яких методів вдавалися. Цінним є й те, що зібрані етнографічні матеріали Марка Грушевського не тільки детально прокоментовані З. Кузелею, а супроводжуються поданою вченим ним історіографією проблеми [10].

У ряді публікацій з народної медицини, знаходимо, поміж іншого, перелік трав, які наділялися абортівними властивостями, а також інші механічні методи, до яких удавалися жінки, щоб перервати небажану вагітність. Таку інформацію знаходимо у працях Б. Грінченка [8, с.320], Г.Коваленка та І. Манжури [13, с.175], М. Сумцова [28, с.52].

Народні легенди, вірування, світоглядні уявлення, пов'язані з абортами та їх наслідками (перш за все моральними), а також відомості про народні контрацептивні та абортівні засоби, містить ґрунтовна стаття Володимира Гнатюка "Пісня про неплідну матір і ненароджені діти" [6].

Багату інформацію щодо окресленої теми містять літературно-фольклорні джерела, насамперед народні легенди та пісні, якими свого часу цікавилися М. Грушевський [9], В.Гнатюк [7], Ю. Яворський [36], К. Квітка [6].

У всіх цих розвідках знаходимо інформацію про одностороннє засудження народною мораллю абортів, ставлення до них як до протиприродної дії, за яку жінка обов'язково нестиме кару як на цьому, так й на "тому" світі.

Не менш важливим, у контексті культурно-антропологічних досліджень жіночого тіла, є й інформація щодо "жіночих" та венеричних хвороб. Ці відомості переважно зосереджено у матеріалах з народної медицини. Подаючи відомості про лікування народними методами ряду недуг, етнографи не оминили й такого делікатного питання, як лікування "сороміцьких" та венеричних хвороб.

Зокрема, у відомостях, зібраних Б. Грінченком [8, с.320], В. Милорадовичем [19, с.89], Ю. Тальком-Гринцевичем [30, с.19-20], В. Марковичем [17, с.425], Г. Коваленко та І. Манжурою [13, с.184], В.Шухевичем [35, с.255], знаходимо перелік трав, які, за народними уявленнями, лікували такого роду хвороби. Інформацію про магічне лікування статевих хвороб можна знайти у публікаціях І. Трусевича [32, с.423] та П. Чубинського [31, с.141].

На особливу увагу заслуговує праця лікаря та історика народної медицини проф. Василя Демича. Дослідник приділив детальну увагу народним назвам статевих та венеричних хвороб, віруванням, пов'язаних з їх виникненням та способам лікування [12, с.337-455].

Відомості про народні погляди на фізіологічні зміни, які наступають у жінок похилого віку, та пов'язані з цим вірування, повсякденні практики, зустрічаємо насамперед у працях присвячених родинній обрядовості. Це, насамперед, роботи Марка Грушевського [10, с.83-84], Ю. Талька-Гринцевича [30, с.18-19]. З них дізнаємося, що а народній культурі припинення місячних вважалося ознакою повернення жінки у "чистий" стан, що надавало їй низки привілеїв та підвищувало соціальний статус. Зокрема, жінка похилого віку могла займатися повивальним ремеслом, народно-медичною практикою, виконувати певні обрядово-родинні та сакральні (магічні) дії. Переведення у "чистому" стані накладало й обмеження, зокрема, вести статеве життя вважалося неприпустимим.

Отже, підводячи підсумки зазначимо, що завдяки дослідженням етнографів середини XIX – початку

XX ст., можемо впевнено говорити, що в традиційній українській культурі існував цілий пласт народних вірувань, уявлень, а також пересторог, пов'язаних із жіночою фізіологією та тілесністю. Цей пласт народних уявлень потребує детального та всебічного вивчення у вітчизняній етнології, адже вивчення різноманітних аспектів людської тілесності (як жіночої, так і чоловічої) і пов'язаних із нею народних уявлень та практик, дасть змогу дослідникам краще зрозуміти внутрішні механізми існування традиційної культури, світоглядні уявлення людей, що жили у позаминулі століття, їх моральні, культурні та релігійні настанови.

1. Бабенко В. А. Етнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав: "Тип. Губ. земства", 1905 – 144 с. 2. Беньковский Ив. Народный взгляд на "нечистую" женщину // Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 128-131. 3. Боржковский В. "Парубочество" как особая группа в малорусском селском обществе // Киев. старина. – 1887. – № 18. – С. 765-776. 4. Вовк Хведір. Студії з української етнографії та антропології. – К.: "Мистецтво", 1995. – 336 с.: іл. 5. Гийом Левассер де Боплан. Опис України. – Л. 1998. 6. Гнатюк В. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1922. – Т. СХХХІІІ. – С. 173-224. 7. Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину // Матеріали до української етнології. – Львів, 1919. – Т. XIX–XX. – С. 249-389. 8. Гринченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Вып. 2. – Чернигов, 1897. – 390 с. 9. Грушевський М. Історія української літератури. – Т. 4. – К.: "Державне видавництво України", 1925. – С. 628-641. 10. Грушевський М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з південної Київщини / Обробив З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 8. – Л., 1906. – 220 с. 11. Данильченко І. Етнографические сведения о Подольской губернии. Каменец-Подольск: "Типография Подольского Губернского Управления", 1869 – 56 с. 12. Демич В. Сифилис, венерические и кожные болезни и их лечение у русского народа // Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии под ред. проф. В.В. Высоцкого. – Т. XI. – СПб.: "Издание К.Л. Риккера", 1901. – С. 337-455. 13. Коваленко Г., Манжура І. К народній медицині малорусов // Етногр. обозр. – 1891. – № 4. – С. 169-186. 14. Квітка К. Українські пісні про дітозгубницю. – К., 1928 – 61 с. 15. Литвинова П. Весільні обряди і звичаї у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 3. –

Львів, 1900. – С. 70-173. 16. Малинка А. Н. Сборник материалов по малорусскому фольклору. – Чернигов. – 1902. 17. Маркович В. В. Знахарки нового типа // Киев. старина. – 1891. – Т. 35. – С. 413-429. 18. Матеріали до української етнології. – Л., 1919. – Т. 19-20. 19. Милорадович В. П. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии. – К.: "Типог. имп. Университета св. Владимира", 1902. – 106 с. 20. Милорадович В.П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888-1895 г. – Харьков: "Типография губернского правления", 1897. 21. Нос С. Покритка // Киевская старина. – 1882. – Т.1. – С. 427-429. 22. Онищук А. З народного життя гуцулів. 1. Родини і хрестини та дитина до шостого року життя // Матеріали до української етнології. – Л., 1912. – Т. 15. – С. 90-113. 23. Пісні: хрестини та весілля (етнографічні матеріали), зібрані Васильом Кравченком, з передмовою Миколи Гладкого. – Житомир, 1920. 24. Ріпечкий Олександр. Парубочі й дівочі звичаї в с. Андріяшівці на Полтавщині // Матеріали до української етнології. – Л., 1918. – Т. 28. 25. Родини і хрестини на Гуцульщині. Записав П. Шекерик-Доників в с. Головах і Красносілі Косівського повіту // Матеріали до української етнології. – Львів, 1918. – Т. XVIII. – С. 86-122. 26. Сороміщкі весільні пісні, записані М.О. Максимовичем / Подав Хв. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1889. – Т.1. – С. 157-168. 27. Сумцов Н. Досветки і посиделки. – Киев: "Типография А.Давиденко", 1886. – 24 с. 28. Сумцов Н. Очерки народного быта. – Харьков, 1902. 29. Сумцов М.Ф. Слобожане: историко-этнографическая развідка. – Харків: "Акта", 2002. – 282 с. 30. Талько-Гринцевич Ю. Д. Народное акушерство в Южной Руси. – Чернигов, 1889. – 54 с. 31. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. IV. – СПб., 1877. – 713 с. 32. Трусевич И. Зилле: Предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья // Киевлянин. – 1865. – № 107. – С. 423-424. 33. Шамраевский А. Статистическое описание Бобровицкой дачи // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 273-276. 34. Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині. Записав П. Шекерик-Доників в с. Головах і Красносілі Косівського повіту // Матеріали до української етнології. – Л., 1918. – Т. XVIII. – С. 86-122. 35. Шухевич В.О. Гуцульщина. – Ч.5. – Верховина: "Гуцульщина", 2000. – 332 с. 36. Ярославский Ю. Духовный стих о грешной деве и легенда о нерожденных детях // Изборник Киевский. –К., 1901. – С.287- 352. 37. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // КС. – 1896. – № 10-12. – С. 110-128. 38. Hnatjuk V. Die Brautkammer: Eine Episode aus den ukrainischen Hochzeitbrauchen // Anthropophyteia. – 1909. – Bd 6.

Надійшла до редколегії 17.03.11

I. Кравченко, канд. іст. наук

КИЇВСЬКИЙ ГРЕЦЬКИЙ СВЯТО-ЄКАТЕРИНІНСЬКИЙ МОНАСТІР: ЗОВНІШНІЙ УСТРІЙ І ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ В П. П. XIX ст.

Стаття присвячена основним аспектам зовнішнього устрою і економічного становища Київського грецького Свято-Єкатерининського монастиря в п. п. XIX ст.

Article is devoted to key aspects of external structure and economic status of Kiev Greek monastery of St. Catherine in the nineteenth century.

Історія Київського грецького Свято-Єкатерининського монастиря сягає витоків першої третини XVIII ст. Київські греки, починаючи з 1733 р., клопотали про відкриття у Києві грецької церкви. Її заснування безпосередньо пов'язане з діяльністю ігумена Синайського монастиря Євгенія, котрий отримав дозвіл на відкриття церкви і протягом 1739 – 1742 р.р. здійснив її будівництво. Пізніше, 1748 р., монастир отримав статус подвор'я Синайського Преображенського і Свято-Єкатерининського монастиря [15, 55 – 112].

Згідно описів Києва початку XIX ст., Свято-Єкатерининський грецький монастир розташовувався у приміщеннях колишнього Петропавлівського монастиря. Петропавлівська кам'яна церква колишнього однойменного монастиря була перейменована на честь св. Великомучениці Єкатерины. В ньому були ще приділи святих Захарії та Єлисавети, св. Олексія і свв. Апостолів Петра і Павла. На сході від церкви була кам'яна дзвіниця. Праворуч від кам'яної церкви розташовувалась дерев'яна церква на честь святителя Спіридона з келіями. Ліворуч від цієї церкви були покої архімандрита (настоятеля монастиря), чернечі келії та інші дерев'яні будівлі. Монастир мав дерев'яну огорожу. Насель-

никами монастиря згідно штатів могли бути архімандрит-настоятель, три ієромонаха, два ієродиякона і шістнадцять штатних служителів (фактично – кріпаків, котрі виконували різні роботи в монастирі). Перша побудована кам'яна Єкатерининська церква залишалась подвор'ям цього монастиря. На подвор'ї були ще келії в двох флігелях і кам'яний погріб [13, 72-83].

9 липня 1811 р. у Києві сталася трагедія – велетенська пожежа, під час якої на 16 годин була знищена більша частина міста – Поділ. 1176 будинків, Київська Академія з Братським монастирем, Київський грецький Свято-Єкатерининський монастир, Флорівський жіночий монастир, 11 кам'яних парафіяльних церков і 4 дерев'яні, будівлі міського магістрату, контрактового будинку, численних крамничок, двох поштових контор, склади товарів на березі Дніпра стали здобиччю полум'я [17, 2].

Міський архітектор Меленський описував пошкодження, що їх спричинила пожежа: "в Єкатерининском монастыре каменная церковь со сводами и с одним куполом во имя великомученицы Екатерины, апостол Петра и Павла и придел во имя Алексея человека Божия, на ней крыша железная вся погорела, внутри иконостасы все сбережены, стены и своды настоящей це-